

KOEN HOLTZAPFFEL

Erasmus en de vrije wil

*Christendom en humanisme:
hun onlosmakelijke band*

SKAN DALON
KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

*In dankbare herinnering aan L. en F,
die me opvoedden in een
erasmiaanse geest van vrijheid
en verdraagzaamheid*

Inhoudsopgave

1	Inleiding: Erasmus leeft	7
2	Een bijzonder kind van zijn tijd	15
*	Excurs: Erasmus en Rumi in de Erasmusstraat	44

DEEL I

De vrije wil: sjibbolet van humanistisch christendom **49**

3	Plezierige illusie of bewuste intentie: de vrije wil in het hedendaagse debat	53
4	Wat voorafging: Pelagius versus Augustinus	62
5	Erasmus contra Luther: over vrije wil, God en moraal	74
6	Een genuanceerde kijk op de vrije wil. Samenspraak met Lieke Asma	86

DEEL II

Erasmiaans erfgoed **97**

7	‘Socrates, bid voor ons’: de drie-eenheid geloof, cultuur en filosofie	101
*	Excurs: antieke cultuur en christelijk geloof	112
8	De Jezus van Erasmus: een tegendraads voorbeeld om na te volgen	115
9	De binding van macht door moraal	124
10	Erasmus en zijn methode. Samenspraak met Ronald van Raak	139

DEEL III

Humanistisch christendom: een plaatsbepaling **149**

11	Humanistisch christendom in het voetspoor van Erasmus	153
12	Humanistisch christendom aan Erasmus voorbij	168
13	Pleidooi voor humanistisch christendom in onze tijd	182
14	Een aardse, relationele spiritualiteit. Samenspraak met Hans Alma	199

Verantwoording		211
----------------	--	-----

Geraadpleegde literatuur		213
--------------------------	--	-----

Over de auteur		224
----------------	--	-----

1 - *Inleiding: Erasmus leeft*

Het bekende standbeeld van Erasmus in Rotterdam dateert van 1622. De remonstrantse historicus Gerard Brandt schreef bij een latere herplaatsing van het beeld (in 1677) een niet uitgevoerd inscriptiegedicht voor het nieuwe voetstuk. In het gedicht komt naar voren dat Jezus een belangrijke rol speelt in Erasmus' werk. Wel duizend pagina's heeft hij aan Jezus' liefde en vrede gewijd. Ook heeft hij gestreden tegen (kerkelijke) misstanden en geweld. Zo leeft Erasmus voort in de geest:

Erasmus leeft, al is zijn lijk vergaan.
 Het eerbeeld van dien Phoenix blijft nog staan.
 Zijn zachte geest, ten Hemel opgevaren,
 Leert Jezus' liefde en vrede in duizend blâren.
 Het vaderland verwint door dezen held,
 De onweetendheid, het bijgeloof, 't geweld.¹

Natuurlijk is over Erasmus veel meer te zeggen dan in een zesregelig gedicht mogelijk is. Je kunt je ook afvragen of de nadruk die het gedicht in relatie tot Erasmus op Jezus legt nog herkenning oproept. Zouden inwoners van Erasmusstad Rotterdam hem überhaupt nog met Jezus associëren en met christelijke godsdienst, of alleen nog met tolerantie? Zouden ze nog

---

1 Geciteerd in Hans Baaij, *Erasmus. Beelden van Desiderius Erasmus Roterodamus in Rotterdam*

weten wie hun beroemde stadgenoot uit lang vervlogen tijden is geweest en waar hij voor stond?

Dat je in Rotterdam niet om Erasmus heen kunt, blijkt al wanneer je de trein uitstapt en de trap afdaald om een (ov-)fiets te bemachtigen. Boven de fietsenstalling hangt de aan Erasmus toegeschreven uitspraak: 'Ruimte scheidt de lichamen, niet de geesten.' Als je vervolgens de stad doorkruist kom je hem overal en nergens tegen. Als naamgever van straten, winkels, een brug, een universiteit, en natuurlijk ook in de vorm van standbeelden en diverse muurschilderingen. Rotterdam wil weten dat het de stad is waar Erasmus geboren werd en de eerste jaren van zijn leven doorbracht. Lang voor de Maasstad uitgroeide tot de tweede stad van Nederland met een hele grote haven, werd Erasmus er al geëerd. De beroemde zoon van de stad heeft er zelf aanleiding toe gegeven. Hij was het die aan zijn namen Desiderius en Erasmus de naam Rotterdam toevoegde, 'van Rotterdam'. Ook al verkeerde hij op veel plekken in Europa, zijn Rotterdamse afkomst is Erasmus nooit vergeten. De stad Rotterdam heeft er dankbaar gebruik van gemaakt. Al snel na zijn dood in 1536 werd zijn geboortehuis (dat eind negentiende eeuw definitief verdween) een toeristische trekpleister. Een van de tekstborden die het huis heeft gesierd, bevatte de versregels: 'Erasmus die het Licht Eerst sagh in dit gebouw/ Bestraelt al 's Weerelds Rond met Godsdienst, Konst en Trouw.'² Ook hier de verbinding van Erasmus met godsdienst.

Toen de troonopvolger van keizer Karel V (de latere koning Filips II) Rotterdam in 1549 bezocht, werd hij 'toegesproken' door een houten beeld dat Erasmus voorstelde. In de linkerhand had het beeld een bord met verzen, die het de prins aanbod. Op initiatief van Rotterdams stadspensionaris Hugo de

---

2 Geciteerd in *De plek waar eens de wieg van Erasmus stond*

Groot werd in 1622 een definitief bronzen standbeeld van de geleerde op de markt geplaatst. Het is het eerste standbeeld dat niet ter ere van een koninklijke of militaire persoon werd opgericht. Het beeld staat er inmiddels ruim 400 jaar.³

Genoeg over Erasmus en Rotterdam. Ook andere steden hebben Erasmus geëerd, zelfs Amsterdam kent een Erasmus-park(buurt). De verbinding van Erasmus met Jezus en christelijke religie speelt daarbij steeds minder een rol. Hij wordt een wereldburger met een universele humanistische levensvisie die nauwelijks verbonden is met de christelijke component. Die verbinding is juist een van de centrale thema's in dit boek. In vroegere tijden was die verbinding van Erasmus met Jezus, met geloof en vroomheid bij velen bekend. Het zorgde er zelfs voor dat Erasmus controversieel was.

Er waren een aantal geloofsgemeenschappen die Erasmus een warm hart toedroegen. Vooral vanwege zijn oproep tot tolerantie in nauwe verbinding met geloofskwesties. Wil je samen één kerk vormen, dan moet je in minder belangrijke geloofskwesties verschil van opvatting tolereren. Je kunt bijvoorbeeld aan de remonstranten denken, waartoe ook de genoemde Brandt behoorde. Deze groepering stelde Erasmus graag voor als representant van een typisch Nederlandse hervormingsbeweging, die al terugging op de beweging van de zogenoemde Moderne Devotie (zie verder hoofdstuk 2): vroom en gematigd, op de persoon van Jezus en diens navolging geconcentreerd.

Erasmus werd ook opgevoerd als een vernieuwer van kerk en theologie die over de Middeleeuwen heen teruggreep op het ideaal van het vroege christendom. Erasmus werd zelfs afgeschilderd als redelijk voorloper van de Verlichting, inclusief een verlicht, praktisch christendom.

---

3 Zie verder *Symposium Erasmusbeeld 400 jaar*

Erasmus had niet alleen ‘fans’, ook critici. Lutheranen en calvinisten bijvoorbeeld, die hem een lafaard vonden, een zwakkeling die het aan moed ontbroken had om partij te kiezen in het conflict tussen Luther en Rome, dat uiteindelijk leidde tot de Reformatie. Ook katholieken kritiseerden Erasmus, omdat ze hem niet zuiver in de katholieke leer vonden. Een aantal van zijn boeken werd zelfs op de katholieke Index van verboden boeken geplaatst. Erasmus zou het ei gelegd hebben dat vervolgens door Luther en zijn reformatorische medestanders was uitgebreed. Zo speelden (latere) levensbeschouwelijke opvattingen en controverses een rol in het oordeel dat men over Erasmus velde. De Australische Erasmuskenner Bruce Mansfield schreef er drie boeken over.⁴

Waarom dit boek?

Hernieuwde aandacht voor de verbinding van Erasmus met Jezus, met vroomheid en christelijk geloof was een van de aanleidingen om dit boek te schrijven. Natuurlijk is Erasmuskenners deze verbinding bekend⁵, maar in hun boeken wordt Erasmus’ geloof vooral vanuit historisch perspectief beschreven, niet vanuit actuele geloofsvragen en betrokkenheid bij de christelijke godsdienst. In dit boek gaat het daar wel om. Ik wil antwoord geven op de vraag: wat is de huidige relevantie van Erasmus’ humanistisch-christelijke vroomheid? Daartoe bespreek ik drie thema’s:

---

4 Zie verder Bruce Mansfield, *Interpretations of Erasmus* (drie delen)

5 Zie de vuistdikke, bekroonde biografie van Sandra Langereis, *Erasmus dwarsdenker* (2021), maar ook het even beknopte als heldere *Erasmus* (2020) in de serie ‘Elementaire deeltjes’ van de hand van Erasmuskenner Jan Bloemendal. Zie tot slot het in 2023 verschenen Engelstalige *A Companion to Erasmus*, met een bundeling van artikelen die de huidige stand van zaken in het Erasmusonderzoek beschrijven.

I • De vrije wil: sjibbolet van humanistisch christendom

Het eerste deel gaat in op Erasmus' boek over de vrije wil *De vrije wilskeuze (De libero arbitrio)*, dat hij in 1524, precies vijfhonderd jaar geleden, schreef. Het was gericht tegen zijn oorspronkelijke medestander én latere opponent Maarten Luther (1483-1546). Voor Erasmus zelf was het besluit tot het schrijven van dit boek een belangrijk moment in zijn leven. Je zou zelfs kunnen stellen dat het bepalend voor het resterende deel van zijn leven is geweest. Het bepalende karakter van dit geschrift geldt ook voor het latere humanistisch christendom. Een aan de mens toegeschreven vrije wil inzake het geloof is tot een herkenningsteken, een sjibbolet geworden van humanistisch christendom. Dit deel laat ook zien hoe het thema vóór Erasmus en Luther een rol speelde en hoe het zelfs vandaag de dag de gemoederen blijft beroeren.

II • Erasмияans erfgoed

In het tweede deel verbreed ik de thematiek: niet alleen ten aanzien van de vrije wil, ook ten aanzien van andere geloofsgerelateerde thema's is Erasmus bron van inspiratie geweest, in het bijzonder voor humanistische christenen. Een aantal van die thema's wordt in dit deel behandeld, vanuit historisch perspectief maar óók vanuit de vraag naar hun actualiteit. Dat is nodig want tegenwoordig wordt als gezegd weinig aandacht geschonken aan Erasmus als gelovig mens, als vroom christen. Het was Erasmus in de eerste plaats te doen om een vorm van oprechte vroomheid (bij hem een combinatie van vrome geleerdheid en geleerde vroomheid). De geschiedenis heeft deze strijd om waarachtige piëteit vaak uit het oog verloren en Erasmus vooral willen zien als een tolerante, verlichte geest, een groot kritisch geleerde. Ik ben van mening dat ook Erasmus' strijd om vroomheid nog steeds aandacht behoeft en relevant is. Hoe verbond Erasmus humanisme en geloof, maar ook andere 'erasmiaanse' waarden en geloof met elkaar en hoe

kan die verbinding inspirerend zijn bij onze eigen zoektocht naar zin en betekenis in het leven? Dat het in een behoorlijk gesecculariseerde samenleving waarin veel mensen de taal van het christendom niet meer verstaan regelmatig om een ver-taalslag vraagt, daarvan ben ik me zeer bewust.

III • Humanistisch christendom nu: een plaatsbepaling

In het derde deel tot slot wordt een eigentijdse vorm van humanistisch christendom geschetst die je erasmiaans kunt noemen. De christelijke traditie blijft er een belangrijke rol in vervullen, maar altijd in relatie tot en in gesprek met cultuur en wereld. In dit deel wordt ook duidelijk waar we Erasmus volgens mij niet meer kunnen navolgen in een eigentijdse vorm van humanistisch christendom. Erasmus is voor velen, ook voor mij, een inspirerend voorbeeld, maar geen heilige. Humanistisch christendom moet op een aantal punten verder met Erasmus, maar soms ook aan hem voorbij. Ook Erasmus is en blijft een gelovig kind van zijn tijd... Dat besef voorkomt trouwens dat we in Erasmus' ideeën al te snel onze eigen opvattingen terug (willen) vinden. In een aantal opzichten zal hij ons vreemd blijven. Zeker als voor ons een aantal 'waarheden' van het christelijk geloof problematisch zijn geworden die dat voor Erasmus beslist niet waren: God als schepper van de wereld en Jezus Christus als Gods zoon die voor de verlossing van de mensheid is gestorven en uit de dood is opgestaan.

Erasmus' omgang met geloof, Bijbel en theologie is getypeerd als bijbels humanisme, als renaissancegeloof, als christelijk humanisme en als humanistisch christendom. Ik kies voor die laatste term en houd een pleidooi voor humanistisch christendom in onze tijd. Geïnspireerd door de verbinding die Erasmus zocht tussen mens en maatschappij, tussen wetenschappelijke theorie en levenspraktijk, tussen verleden en heden, maar bovenal tussen christendom en (antieke) cultuur, in casu het renaissance-humanisme.

Aan deze drie delen vooraf gaat een inleidend hoofdstuk over Erasmus' leven en werk. Bedoeld als introductie voor wie Erasmus nogal summier en 'van horen zeggen' kent. Dus geen uitvoerige levensbeschrijving, geen bespreking van de meeste van zijn ruim honderd werken, waaronder zijn belangrijke opvoedkundige bijdragen. Gelukkig valt er elders uitvoerig over te lezen. Daar staat extra aandacht tegenover voor werken die met Erasmus' vroomheid verbonden zijn en nog weleens aan de aandacht ontsnappen, zoals Erasmus' *Handboek van de christensoldaat* (*Enchiridion militis christiani*).

Elk deel wordt afgesloten met een samenspraak met een deskundige op het betreffende gebied. Het zijn Lieke Asma (hoofdstuk 6), Ronald van Raak (hoofdstuk 10) en Hans Alma (hoofdstuk 14). Ik dank ze op deze plaats hartelijk voor hun medewerking. De samenspraken zijn mede geïnspireerd door de *Gesprekken* die Erasmus zelf schreef, de *Colloquia*. Een literaire vorm die hem de mogelijkheid verschafte om diverse opvattingen met elkaar in contact te brengen en er ook zijn eigen vaak kritische gezichtspunten in door te laten klinken. Het dialogische gesprek met wie mogelijk anders denkt dan ikzelf, maakt gezamenlijke groei in wijsheid mogelijk.

Dat alles in de overtuiging dat een levensbeschouwelijk gesprek ook in onze tijd van 'levensbelang' is, net als een humanistische vorm van christendom.

Erasmusstad Rotterdam, mei 2024

Koen Holtzapffel

NB: Als ik verwijs naar de zevendelige uitgave van het *Verzameld werk van Desiderius Erasmus* (Amsterdam 2001-2017), noteer ik vóór het paginanummer het betreffende deel, bijvoorbeeld *Vw* 6, 345.